

Традиції народного мистецтва у бісерних роботах кінця XVIII - початку XX століть

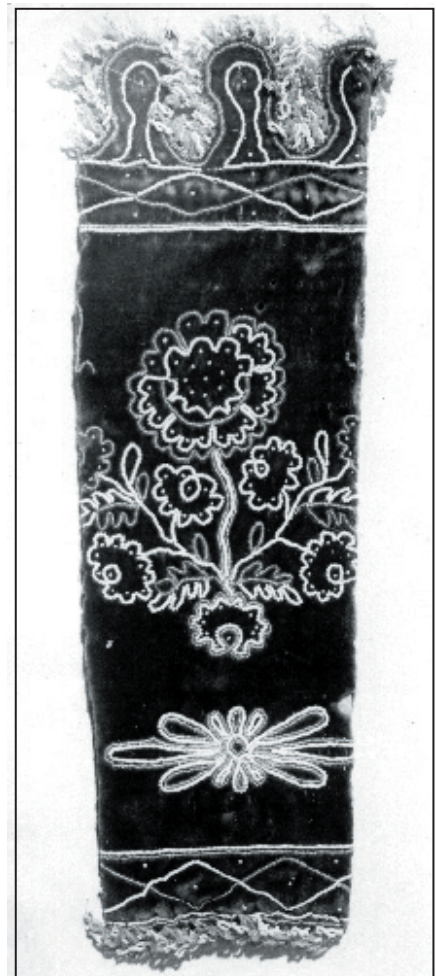
(за матеріалами колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського)

Бісерне шитво найбільшої популярності та поширення мало з кінця XVIII до початку XX ст. Бісером оздоблювали предмети народного вбрання та культові речі. Проте переважна кількість бісерних робіт була пов'язана з побутом заможних верств населення: бісер використовували у декорванні інтер'єрів маєткових палаців та міських будинків, модних аксесуарів жіночих та чоловічих туалетів. Більшість таких речей побутового та декоративного призначення створювалось у поміщицьких маєтках руками кріпосних майстринь, художнє бачення яких було невід'ємним від народних традицій. А тому, не зважаючи на те, що бісерні вишивки відображали західноєвропейський напрям моди, цілий ряд виробів несе на собі ознаки впливу народної художньої культури.

Матеріали колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (ЧІМ), яка налічує близько 120 бісерних виробів побутового та декоративного призначення (серветки, панно, гаманці, сумочки тощо), дають можливість прослідкувати, яку саме роль відіграло народне мистецтво на певних етапах розвитку бісерного шитва з кінця XVIII до початку XX ст.

Одна з найбільш ранніх робіт (И-722) – чохольчик у вигляді зрізаного конуса, який прикрашав барботери курільних люльок, датується кінцем XVIII ст. Виготовлений він із темно-червоного оксамиту, на якому молочно-білим та прозорим дуже дрібним бісером нерівної форми (характерна особливість бісеру цього часу) технікою у прикріп вишитий рослинний орнамент. Техніка у прикріп, яку здавна застосовували у гаптуванні, була добре відома майстриням. Опановуючи новий вид творчості, вишивальниці звертались до традиційних технічних засобів виконання і пристосовували їх до роботи з новим матеріалом. Імітуючи старовинну техніку шитва золотими та срібними нитками, вони нанизували кілька бісерінок на нитку, а потім закріплювали цю низку на тканині поперечними стібками через одну або кілька бісерінок.

Композиція орнаменту складається з вишитого в середній частині виробу букета квітів, який начебто виростає з квіткової чашечки. Величезна квітка в центрі букета, від важкості якої згинається стеблина, з обох боків врівноважується двома невеличкими галузками з дрібними квітами та різьбленим листям, що симетрично відходять від стеблини. Усі зображення подані площинно, в характерній для народного мистецтва манері стилізації. Контури квітів, позначені плавними, округленими хвилястими лініями, вражають своєю декоративністю, узорчастістю. Ритм тонких стеблин, що в'ються між квітами, підсилює красу орнаменту. Аналогії цій композиції неважко знайти серед орнаментів шовкових вишивок, що побутували у XVIII ст.

Чохол барботера люльки.
Інв. № И-722

*Окрайка сер. XVIII ст.
Инв. № И-947*

у середовищі козацької старшини. В пишних багатоколірних композиціях цих вишивок знайшли відображення декоративна барвистість та примхливість форм бароко. Але, на відміну від західноєвропейських вишивок з їх натуралістичною світлотіньовою манерою виконання, орнаменти українських вишивок з притаманними їм стилізацією, площинністю, фольклорною узагальненістю несуть на собі ознаки впливу народних художніх традицій. Подібні композиції зустрічаються на фрагментах вишитих окрайок, яких чимало в колекції ЧІМ, чи на оздобленому вишивкою подолі спідниці (И-448)¹. Характер орнаменту на чохлах

настільки близький до зображень на цих вишивках, що не залишається сумніву у прямому запозиченні.

Незважаючи на те, що на відміну від барвистих шовкових орнаментів вишивки бісером на чохлах одноколірна і передає лише контури квітів, які подані ніби у розрізі, усій композиції властиві надзвичайні пишність та святковість. Мотиви великих квітів, гнучких гілок з різьбленими листями, в яких втілено силу росту та буйного цвітіння, йдуть у майстрині від фольклорного уявлення про красу природи, відображають народне поетичне світовідчуття, насолоду красою світу та життям. Контрастне сполучення білого бісеру з яскраво-червоним тлом надає орнаменту надзвичайної глибини та дзвінкості. А низки прозорого бісеру, що облямовують вишиті білим молочним бісером контури квітів, утворюючи гру відбитого світла, підсилюють враження святкової піднесеності композиції, де усе красується і радіє: і величезні квіти, і буйне листя, і чисті яскраві кольори.

Розміщена під букетом багатопелюсткова розетка та прикрашені низаною бісером бахромою вибагливі напівовальні пелюстки, що оздоблюють верхній край чохла, надають композиційної завершеності декоративному вирішенню поверхні виробу.

Таким чином, у межах мінімального набору кольорів майстриня зуміла створити композицію, якій притаманні яскравість та загальна культура зовнішнього оформлення. На роботі лежить відбиток зрілості та свободи виконання, нібито відразу знайденої гармонійної декоративності. Це можна пояснити глибокою та розвиненою культурою того художнього середовища, звідки вийшла майстриня. Попередній багатий досвід та високий рівень майстерності дозволив їй вміло використати традиційні засоби виконання у роботі з новим матеріалом.

Ця робота якнайкраще ілюструє зв'язок бісерних вишивок кінця XVIII ст. з творами попереднього часу. Відсутність готових зразків і необхідного досвіду роботи з бісером примушувала майстринь звертатись до більш ранніх вишивок металевими та шовковими нитками, які слугували зразками для наслідування як технічних засобів виконання, так і орнаментальних композицій.

Прикладом робіт кінця XVIII – початку XIX ст. можуть слугувати також два пояси (И-490, И-491), суцільно розшиті дрібним різноколірним бісером.

Оригінальність технічної манери виконання поясів полягає в тому, що, закріплюючи бісеринки не низками, а кожну окремо, майстриня пришивала їх не рівними рядами, а відповідно до вишитих попередньо чорним бісером контурів зображень, що дуже нагадує прийом шитва за формою, відомий у пам'ятках шовкового шитва середини XVII ст.² Суть його полягала в тому, що стібки клялися не в одному напрямі, а весь час погоджувались із формою

вишиваного образу. Завершивши виконання елементів орнаменту, майстриня суцільно зашила тло виробів одноколірним бісером.

Орнаментальні композиції на кожному з поясів являють собою розташовані на одній вертикальній осі зображення чаш, ваз та розеток. При усій зовнішній схожості вони мають певні відмінності як у трактуванні окремих деталей, так і у їхньому кольоровому вирішенні. Це свідчить про те, що, як і у творах народного мистецтва, майстриня створювала орнаменти самостійно, не маючи перед собою готового зразка, і це обумовило своєрідність та індивідуальність кожної композиції.

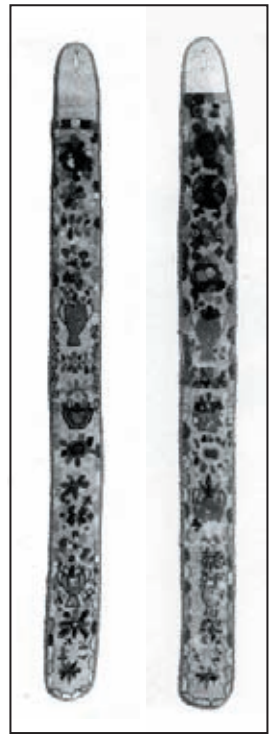
Художньо-стилістичні особливості виробів дуже близькі до народного мистецтва. Типові для орнаментики класицизму чаші, вази з квітами та фруктами, розетки дуже далекі від натуралістичної манери виконання і трактовані з максимальною узагальненістю та умовністю: вази лише в загальних рисах нагадують грецькі амфори, квіти та фрукти мають вигляд овальних пелюсток та півкіл, розетки – квіток з овальними нерівними пелюстками, що нагадують зображення на дитячих малюнках. Усій композиції властива наївність та безпосередність творів народного мистецтва.

Кольорова палітра виробів вражає насиченістю та багатобарвністю, відкритими, навіть лубочними кольорами, сміливим зіставленням контрастних та насичених тонів. Дотримуючись народного розуміння декоративності у мистецтві, майстриня начебто розпластала на світло-бежевому тлі обведені чорним контуром яскраві червоні, рожеві, блакитні, жовті плями орнаменту. Таке буяння різнокольорових плям, переданих локальним, занадто яскравим кольором на відносно невеликій площині тла, надає виробам підвищеної декоративності.

Таким чином, на рубежі XVIII–XIX ст. у бісерному шитві спостерігаються впливи класицизму, що, в першу чергу, виявилось у появі мотивів класицистичної орнаментики. При цьому у трактуванні орнаментів та прийомах їх виконання залишалася народна традиційна основа. Окремі риси класицизму знайшли відображення і в інших видах народної творчості – килимарстві, ткацтві, де теж подекуди з'явилися мотиви античних ваз, рогів достатку, гірлянд та кошиків із квітами. Тому розглянуті вироби – один з яскравих прикладів трансформації, яку переживає народне мистецтво у результаті його взаємодії з мистецтвом професійним.

Отже, своєрідність та оригінальність виробів з бісеру кінця XVIII – початку XIX ст. полягає в їхній технічній та художньо-стилістичній близькості до творів народного мистецтва, які дуже часто слугували зразками для створення бісерних вишивок.

Роботи XIX ст. значно відрізняються від виробів попередньої епохи. У вжитку з'явилась велика кількість предметів побутового та декоративного призначення різноманітних форм, що обумовило і появу нових технік: шитво за рахунком, в'язання гачком та на спицях, шитво по канві. У XIX ст. на зміну техніці у прикріп прийшла більш зручна техніка за рахунком, коли бісеринки підбирались за кольором відповідно до мальованого чи друкованого зразка, а потім рівними рядками пришивались до основи. При цьому кожна бісеринка закріплювалась по діагоналі умовної клітинки, утвореної переплетінням ниток полотна. В цій техніці виконана переважна більшість робіт XIX ст. Задовольняючи смаки замовників – представників дворянської верхівки, майстрині створювали складні світлотіньові натуралістичні орнаментальні та сюжетні композиції, в яких знайшли відображення впливи провідних художніх стилів та напрямів: класицизму, другого рококо, готики. Як правило, створювались вони за мальованим чи друкованим зразком. Наявність готових трафаретів та регламентація того, що модно, здавалось, виключали будь-яке творче начало. Проте, індивідуальність майстринь виявлялась у доборі кольорів, компонованні елементів орнаменту. За малюнком, за звичай, виконувалось центральне зображення. Окремі ж елементи орнаментів та допоміжні

*Пояси.
Инв. № И-490, И-491*

деталі – орнаментальні рамки, облямівки – майстрині створювали самостійно, відповідно до своїх смаків.

А тому поруч з модними “іоніками”, “сухариками”, рокайлями на речах панського вжитку з’являлися орнаменти, що віками існували в народній художній традиції: ромбічні сітки і зубчики, багатопелюсткові розетки та зірочки. При цьому майстрині пристосовували їх до форми та техніки виконання, надавали їм сучасного звучання, вміло використовуючи багатоколірну палітру та розмаїття сортів бісеру. Помітивши головну його якість – спроможність відбивати світло, майстрині для підсилення світлових ефектів застосовували в одній роботі бісер глухого та прозорого скла, круглий та гранований, вкраплювали металеві бісеринки. В цих роботах виявився багатий досвід, майстерність та тонкий художній смак кріпосних вишивальниць.

Модний в епоху класицизму мотив розетки, який, як відомо, був і одним з найпоширеніших у народному мистецтві, використовувався майстринями для декору поверхні численних круглих жіночих гаманців та сумочок, вив’язаних гачком. Використовуючи ефект зміщення стовпчиків при вив’язуванні гачком кола, майстрині надавали розетці форму “протуберанця” із закрученими по спіралі пелюстками, яка органічно зливалася з круглою формою предмета. Виконані двома чи трьома кольорами з тонкими переходами кольорових відтінків, з тонкими золотавими прожилками, обрамлені орнаментальною рамкою, подібні композиції милують око яскравою гармонійною декоративністю.

Дуже ефектно виглядають ромбічні сітки, що зустрічаються в оздобленні жіночих гаманців та сумочок. Виконані вони особливим прийомом, коли при вив’язуванні гачком стовпчика відраховувалась не одна, а декілька бісеринок. Таким чином створювалася своєрідна поверхня у вигляді чарунок, що вирізнялись високим рельєфом на кольоровому тлі.

Орнаментальна композиція жіночого гаманця (И-752) має вигляд ромбів зі стилізованою квіткою-зірочкою в центрі; сторони ромбів утворені неширокими смужками, у просвітах між ними у місцях кутових з’єднань вміщені маленькі ромбики. Подібна композиція зустрічається у гаптованому орнаменті XVIII ст., що прикрашає поручі з колекції ЧІМ (И-1475, И-1473)³. Типологічно схожу композицію можна побачити і у селянській вишивці, що прикрашає рукава жіночих сорочок другої половини XIX ст. Використавши традиційний орнамент, майстриня збагатила кольорову палітру виробу, що зробило його яскравішим і надало більш світського вигляду.

Розглядаючи бісерні вишивки XIX ст., не можна не помітити, що майстрині надавали переваги багатоколірним квітковим орнаментам. Мабуть важко знайти інший вид рукоділля, в якому б з такою майстерністю і розмаїттям художніх засобів передавалися гірлянди польових та садових квітів. В народному уявленні кріпосних майстринь краса квітів завжди вважалася найвищою красою. Тому стільки любові вкладали вони в ці композиції, втілюючи в них своє уявлення про справжню красу. Мабуть тому, починаючи з другої половини XIX ст., квіткові орнаменти бісерної, шовкової та гарусної вишивок все частіше стали з’являтися у селянській вишивці, а на початку XX ст. стали її невід’ємною частиною.

У другій половині XIX ст. бісерне шитво зазнало занепаду і лише наприкінці XIX-початку XX ст. з’явилося знову в оздобленні жіночого костюма епохи модерну. В цей час спостерігається звертання декоративно-прикладного мистецтва до художніх форм минулого і використання їх у нових матеріалах.

Типовим для цього часу виробом є сумочка (И-7028). Сумочка має вигляд прямокутника зі зрізаними у нижній частині кутами та злегка округленим краєм. До її верхнього краю пришиті оздоблені бісером петельки із тканини, крізь які протягнуто шнур. Такі плоскі сумочки прямокутної форми з довгим шнуром, що перекидався через руку, увійшли в моду і набули популярності за часів Великої Французької революції.⁴

Повернення до старих форм, в першу чергу, виявилось у вишитому бісером орнаменті, що прикрашає сумочку. Він являє собою композицію з розміщеної в центрі стилізованої

квітки-роzetки, від якої відходять соковиті пелюстки. Плавні, суворі контури пелюсток та квіток створюють враження спокою та рівноваги. Ці мотиви збігаються з формами рослинного орнаменту кінця XVII ст., який зберігся на гаптованих денцях кибалок та опліччях фелонів.⁵ Техніка у прикріп, якою виконано вишивку на сумочці, та оконтурювання елементів орнаменту контрастним за кольором бісером також знаходять найближчі аналогії у гаптованих речах XVII–XVIII ст.

*Сумочка.
Инв. № И-7028*

Наслідування орнаментам XVII ст. було пов'язане із загальною тенденцією відродження старовинного українського мистецтва. З

цією метою в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. створювались численні кустарні артілі та школи, в яких вивчалися та відновлювались традиції народного українського мистецтва. Їх популяризації сприяли і організація продажу виробів цих майстерень, і влаштування виставок народних промислів. Так, на виставці 1913 р. у Києві спроби відродження української вишивки демонструвались в оздобленні виробів різноманітного призначення. У земському павільйоні були представлені роботи ремісничих майстерень Київської, Полтавської та Чернігівської губерній, які наслідували старовинні шовкові вишивки козацької старшини. Деякі мотиви стародавніх орнаментів були відтворені в декорі килимів та інших тканих виробів.⁶ Старовинні вишивки брали за зразок у майстерні княгині Долгорукової у с. В.Тополь Новозибківського повіту Чернігівської губернії.⁷

Тому поява архаїчного орнаменту на модному аксесуарі жіночого туалету не була несподіваною. Тим більше, що на відміну від вишивок XVII ст., в яких головну роль відіграло ритмічне розташування мотивів орнаменту та гра стібка на площині, у просторовій та ритмічній організації бісерних вишивок початку XX ст. головну роль відігравав не тільки сам орнамент, а й цілий ряд орнаментоутворюючих моментів: сполучення фарб, їх взаємозв'язок з кольором тла, кольорові співзвуччя та контрасти.

Декор сумочки вражає своєю кольоровою переривчатістю. Тло її суцільно зашите низками темно-коричневого прозорого бісеру. Вигнуті у формі спіралеподібних завитків, вони створюють ефект легкого рельєфу. Червоні завитки, вкраплені у цю узорчасту блискучу поверхню, створюють враження мерехтливості і надають усій вишивці дуже гармонійного та тонкого звучання. На цьому блискучому, переливчастому тлі яскравими декоративними плямами вирізняються червона, оконтурена білим прозорим бісером, квітка та яскраво-жовті та блакитні пелюстки і виблискують перламутром білі прозорі завитки, контрастуючи із зеленими та чорними контурами. Повернуті під різними кутами гострі грані чорних бісерінок відбивають промені світла, підсилюючи світлову гру орнаменту. Прикрашена хвилястими рухливими лініями жовто-зелена вибаглива модернова рамка та кутові заповнення з яскравими блакитними трикутниками та овалами порушують статичність композиції, надають їй додаткової барвистості, композиційної завершеності.

Таке особливо вишукане кольорове та композиційне вирішення декору сумочки надало стародавньому орнаменту сучасного трактування. У новому художньому оформленні він набув більшої рухливості, мерехтливості, витонченості і, гармонійно поєднуючись із загальним художнім вирішенням жіночого костюма, підсилював гру його примхливих ліній, надавав

таких характерних для стилю модерн рис, як вишуканість, вибагливість, загадковість.

Отже, розглянутий матеріал дає змогу зробити висновок, що бісерні вироби побутового та декоративного призначення XVIII–XX ст., що виходили з-під рук вишивальниць поміщицьких маєткових та кустарних майстерень, створювались під впливом не тільки провідних західноєвропейських художніх стилів, а й народного мистецтва взагалі і народної вишивки особливо. Цей вплив на різних етапах розвитку бісерного шитва виявлявся по-різному.

У другій половині XVIII ст. своєрідність та оригінальність виробів з бісеру полягала, в першу чергу, у їх близькості до творів XVII–XVIII ст., зокрема, вишивок шовковими та золотими нитками, які слугували зразками як для технічних, так і орнаментальних запозичень. І це цілком природно, бо кожний вид мистецтва, виникаючи, вбирає у себе усі досягнення попереднього часу, які стають основою для його подальшого розвитку. На рубежі XVIII–XIX ст. вплив народних традицій ще достатньо помітний. Навіть композиції з елементами класицистичної орнаментики майстрині переробляли в плані народного мистецтва, зі значним підвищенням декоративного начала.

Картина значно змінюється у XIX ст., коли у бісерному шитві з'явилися свої особливості, обумовлені і новими техніками, і новими художніми запитами. У цей час, коли більшість робіт створювалась за друкованими чи мальованими зразками, творчі традиції народного мистецтва, що жили і розвивалися у середовищі кріпосних майстринь, виявились у вмінні обирати кольори, у компонованні окремих елементів композицій та у створенні допоміжних деталей – рамок, облямівок, де перевага надавалась знайомим, традиційним орнаментам. Творчо перероблюючи їх, вони знайшли нові оригінальні засоби художньої виразності і створили яскраві, по-справжньому святкові твори. Це і обумовило розквіт бісерного шитва у першій половині XIX ст.

На початку XX ст., коли бісерне шитво знов увійшло в моду після занепаду у другій половині XIX ст., звертання до зразків минулого було пов'язане із загальною тенденцією відродження староукраїнського мистецтва. Творцями цих виробів були майстрині кустарних артілей, створених у різних регіонах України. Перезнімаючи орнаменти зі старовинних українських вишивок, що колекціонувалися та ретельно зберігались в музейних та приватних збірках, вони пристосовували їх для оздоблення модних деталей жіночого туалету, завдяки чому старовинні мотиви отримували нове, сучасне звучання.

¹ Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини // Родовід. – 1995. – Ч. 3 (12). – С. 94-95.

² Берландіна К. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування: Короткий нарис зміни стилістичних форм та технічних засобів науково-дослідничої кафедри історії української культури. – № 6. – Харків, 1927. – С. 393, табл. XI, XII (2).

³ Зайченко В.В. Вказ. праця. – С. 94-95.

⁴ Юрова Е.С. Старинные русские работы из бисера // Панорама искусств. – 1988. – Вып. 11. – С. 64.

⁵ Пуцко В. Мария Новицкая. Украинская художественная вышивка XVII-XVIII веков // Музей прикладного искусства. – Београд. – 1984/1985. – 36. 28/29. – С. 20-21, ил. 1,5.

⁶ Савицкий П. Об украинской вышивке XVIII столетия и современном её возрождении // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 25. – С. 5

⁷ Там само.